

## УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В МЕМУАРАХ СУЧАСНИКІВ: СПОГАДИ МИХАЙЛА СЕЛЕШКА В ФОНДАХ АРХІВУ ОУН В КИЄВІ

*Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались не тільки українські політичні, військові, а й потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь.*

*Українці в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни були об'єднані у допомогові, професійні, студентські, наукові, громадсько-політичні та інші організації та товариства.*

*Важливим джерелом для вивчення історії життя та діяльності українців у Німеччині є мемуарна література – спогади українців, які проживали в Німеччині в міжвоєнний період, в роки Другої світової війни та в повоєнні часи. Серед них такі як: Зиновій Книш «На порозі невідомого (спогади з 1945 року)» (Париж, 1955), Володимир Кубійович «Мені 70» (Париж; Мюнхен, 1970), Володимир Кубійович «Українці в Генеральній Гебернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету» (Чикаго, 1975), Володимир Кубійович «Мої друзі, співробітники, колеги» (Мюнхен, 1984), Володимир Кубійович «Мені 85» (Париж; Мюнхен, 1985), Лев Ребет «Світла і тіні ОУН» (Мюнхен, 1964), Олена Отт-Скоропадська «Остання з роду Скоропадських» (Львів, 2013), Наталія Полонська-Василенко «Спогади» (Київ, 2011), Улас Самчук «Планета Ді-Пі» (Вінніпег, 1979), Михайло Селешко «У кігтях гестапо» (Київ, 1996), Юрій Шевельов. «Я, мені, мене... (і довкруги)». Спогади. У двох томах (Харків; Нью-Йорк, 2001), «Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данціґу. 1921–1945» (упорядник Володимир Шиприкевич) (Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979), «Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада» (упорядники В. Яріш, М. Суліма та ін.; ред. В. Верига) (Торонто, 1996) та інші.*

*В Архіві Організації українських націоналістів в місті Києві, у особовому фонді одного з провідних діячів ОУН Михайла Селешка зберігається частина його праці з історії української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни. Її фрагмент подано у додатках до публікації.*

**Ключові слова:** українська еміграція в Німеччині, Архів Організації українських націоналістів у Києві, мемуари, Михайло Селешко, Олена Отт-Скоропадська, Юрій Шевельов, Володимир Шиприкевич, Василь Яріш, Михайло Суліма, Василь Верига, Володимир Кубійович, Улас Самчук, Наталія Полонська-Василенко, Лев Ребет, Зиновій Книш.

*Германия была одной из тех стран, где в межвоенный период сконцентрировались не только украинские политические, военные, но и мощные интеллектуальные силы – украинская интеллигенция, ученые, деятели культуры и студенчество.*

*Украинцы в Германии межвоенных лет и периода Второй мировой войны были объединены в профессиональные, научные, студенческие, общественно-политические и другие организации и общества.*

*Важным источником для изучения истории жизни и деятельности украинцев в Германии есть мемуарная литература – воспоминания украинцев, которые проживали в Германии в межвоенный период, в годы Второй мировой войны и в послевоенное время. Среди них такие как: Зиновій Книш «На порозі невідомого (спогади з 1945 року)» (Париж, 1955), Володимир Кубійович «Мені 70» (Париж; Мюнхен, 1970), Володимир Кубійович «Українці в Генеральній Гебернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету» (Чикаго, 1975), Володимир Кубійович «Мої друзі, співробітники, колеги» (Мюнхен, 1984), Володимир Кубійович «Мені 85» (Париж; Мюнхен, 1985), Лев Ребет «Світла і тіні ОУН» (Мюнхен, 1964), Олена Отт-Скоропадська «Остання з роду Скоропадських» (Львов, 2013),*

Наталія Полонська-Василенко «Спогади» (Київ, 2011), Улас Самчук «Планета Ді-Пі» (Вінніпег, 1979), Михайло Селешко «У кігтях гестапо» (Київ, 1996), Юрій Шевельов. «Я, мені, мене... (і довкруги)». Спогади. У двох томах (Харьков; Нью-Йорк, 2001), «Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу. 1921–1945» (Володимир Шиприкевич) (Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979), «Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада» (В. Яріш, М. Сулима; ред. В. Верига) (Торонто, 1996) і другіє.

В Архиве Організації українських націоналістів в місті Києві, в фонді одного із вчених діячів ОУН Михайла Селешко зберігається частина його роботи по історії української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду і часів Другої світової війни, котра публікується в статті.

**Ключевые слова:** українська еміграція в Німеччині, Архив Організації українських націоналістів в Києві, мемуари, Михайл Селешко, Олена Отт-Скоропадська, Юрій Шевелев, Володимир Шиприкевич, Василь Яриш, Василь Верига, Володимир Кубийович, Улас Самчук, Наталія Полонська-Василенко, Лев Ребет, Зиновий Кныш.

*Germany of the interwar period was one of the countries where Ukrainian forces have been concentrated not only as political and military representatives – but also as powerful intellectuals, scientists, artists and the student youth.*

*In Germany of the interwar period and the World War II, Ukrainians were united in the supporting, professional, student, academic, social and political and other types of organizations and communities.*

*An important source for the history of life and activity of Ukrainians in Germany is the memoir literature – memories of Ukrainians living in Germany of the interwar period, during the World War II and in post-war years. Among them are: Zynoviy Knysh “On the Threshold of the Unknown (Memories of 1945)” (Paris, 1955), Volodymyr Kubiyovych “Ukrainians in the General Government. 1939–1941. The History of the Ukrainian Central Committee” (Chicago, 1975), Volodymyr Kubiyovych “My Friends, Fellow Workers, Colleagues” (Munich, 1984), Volodymyr Kubiyovych “I am 85” (Paris, Munich, 1985), Leo Rebet “Lights and Shadows of the OUN” (Munich, 1964), Olena Ott-Skoropadska “The Last of the Skoropadsky Family” (Lviv, 2013), Natalia Polonska-Vasylenko “Memories” (Kyiv, 2011), Ulas Samchuk “Planet DP”, (Winnipeg, 1979), Mykhaylo Seleshko “In the Claws of the Gestapo” (Kyiv, 1996), Yuriy Shevelov “I, Me, Myself ... (and Around)” Memories. In two volumes (Kharkiv, New York, 2001), “The Commemorative Book of Danziger. Historical Essays and Memories of Former Students of the Polytechnic of the Free City of Danzig. 1921–1945” (compiled by Volodymyr Shyprykevych) (Philadelphia, Toronto, New York, 1979), “Ukrainians in Berlin 1918–1945. A Commemorative Collection of Reports and Memories of the Life and Activities of Ukrainians in Berlin on the Occasion of the Congress on September 5, 1981 at the Sheraton Hotel in Toronto, Canada” (compiled by V. Yarish, M. Sulyma et al., edited by V. Veryha ) (Toronto, 1996) and others.*

*The part of the work on the history of Ukrainian immigration in Germany of the interwar and the World War II periods by one of the OUN leaders Mychaylo Seleshko is being kept in the Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv, in his personal fund. The fragment of this work is presented in the annexes to the publication.*

**Keywords:** Ukrainian immigration in Germany, Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kyiv, memoirs, Mykhaylo Seleshko, Olena Ott-Skoropadska, Yuriy Shevelov, Volodymyr Shyprykevych, Vasyl Yarish, Mykhaylo Sulyma, Vasyl Veryha, Volodymyr Kubiyovych, Ulas Samchuk, Natalia Polonska-Vasylenko, Leo Rebet, Zynoviy Knysh.

Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцентрувались не тільки українські політичні, військові, а й потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь. Після Першої світової війни на території Німеччини в таборах військовополонених (Раштат, Вецляр, Зальцведель) перебувало – за різними оцінками – близько

100.000 українців, переважна більшість з яких повернулася на Україну [51-53; 55-56; 73; 77-81]. У 1920-1930-ті роки після поразки Українських визвольних змагань 1917-1921 років, за підрахунками сучасних українських дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15.000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України) [51-53; 55-56; 73; 77-81].

Про стан українських емігрантів в Німеччині повідомляв о. д-р Петро Вергун в аналітичному документі «Приблизні статистичні дані про стан українців у Німеччині», який був ним пересланий до Риму у 1930-х роках та зберігається у Василіанському архіві в Римі. Він подає таку інформацію стосовно кількості українців: «*всіх українців у Німеччині тоді було 20.000 душ, але за урядовими джерелами годі цю цифру докладно устійнити, бо в тих емігрантів, що мали польські паспорти, не було зазначено їх віровизнання. Тому то можна сміло сказати, що всіх українців в Німеччині було біля 30.000 душ. ... Більшими групами вони жили по містах, але найбільш були розпорошені по економіях: по одному або по двох. В самому Берліні буде понад 1.000 душ, не вчисляючи так зв. малоросів. Берлінські українці в більшості на поліції не оголошені; вони живуть на підроблених документах...*» [68, с. 22-23].

Пізніше, наприкінці 1930-х років, чисельність української еміграції суттєво збільшилась внаслідок окупації Угорщиною Карпатської України та викликані нею нової хвилі емігрантів-українців до Третього рейху [2; 3; 18; 42-50; 51-53; 55-56; 59-61; 73; 77-81; 85; 91-94; 98]. З вибухом Другої світової війни в 1939 році почалась масова еміграція українців на Захід, спершу до окупованої німцями Польщі, а з Польщі – до Німеччини [2-3; 18; 42-50; 51-53; 55-56; 59-61; 73; 77-81; 85; 91-94; 98]. Українська еміграція до Німеччини знову посилилася по окупації німцями Франції та Бельгії, де у міжвоєнний період жили та працювали емігранти з України. Найбільший вплив українців до Німеччини почався у 1941-1942 роках, після того, як німецька армія окупувала українські землі, що знаходились у складі СРСР. За статистикою Української Установи Довіри в Берліні, в 1943-му році було лише із Західної України 800.000 молодих людей на праці в Німеччині. Ця статистика не охоплює великої маси робітників, привезених зі східноукраїнських земель [81, с. 212].

О. доктор Петро Вергун, голова греко-католицької церкви в Німеччині періоду Другої світової війни, у своєму «Життєписі», написаному 1956 року, писав, що було «разом усіх один і пів (1,5) мільйона лишень українців-католиків в Німеччині» [81, с. 208-225].

Голова Української Установи Довіри доктор Микола Сушко писав: «*Лишень у границях Німеччини, включно з Австрією та Чехословаччиною, за виключенням Польщі, принаймні 2 мільйони українців жили в 1944 році*» [81, с. 212].

У своїй публікації «Робітництво» український історик Богдан Кентржинський писав про стан українців в Німеччині в часи Другої світової війни таке: «*В Німеччині є коло 3 мільйони українських робітників. До робітників зараховуємо всю українську еміграцію, бо серед неї лише дуже мало самотійних людей. Українці працюють в заводах, при будовах, в сільському господарстві, при залізниці, по дорогах, в організації Тодта, в транспортних колонах, при будові заводів, при земельних роботах, при будові укралень і т. д. В число 3 мільйони входять коло 2 мільйони українських робітників з східноукраїнських земель, що вважаються цивільними полоненими і носять нашивку ОСТ. Між ними є коло 750 000 чоловіків і 1 250 000 жінок, дівчат та дітей. ... З українських земель Генерал-Губернаторства є коло 0,5 мільйони робітників, жінок і дітей, з чого 250 000 чоловіків і 250 000 жінок та дітей. ... Сюди враховуються також ті українці, що їх звільнено свого часу з полону, куди вони попали з польської армії і що ще й нині працюють в Німеччині. Решту коло 0,5 мільйона творять полонені з советської армії, стара еміграція та всі ті українці, що поприїздили до Німеччини на працю з інших європейських держав. Щодо скількості воєннополонених, то урядово подають, що їх є разом в Німеччині з Генерал-Губернаторством коло 150 000. Багато таборів є, що в них зовсім не переведено розподілу по національностям. Ті мільйонові цифри полонених, що подавались німцями в 1941 році, складались в більшості з українців. Треба припускати, що їх є отже значно більше, як подають урядово. Не виключено, що велика їх кількість вигинула і дійсно остало тільки 150 000» [2, с. 1-9; 85, с. 597-623].*

Українці в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни були об'єднані у допомогіві, професійні, студентські, наукові, громадсько-політичні, релігійні та інші організації та товариства; діяли українські греко-

католицькі та православні громади [2-3; 6-22; 25-32; 35; 54-56; 62-68; 72; 74-79; 86; 89-97].

Важливим джерелом для вивчення історії життя та діяльності українців у Німеччині є мемуарна література – спогади українців, які проживали в Німеччині в міжвоєнний період, в роки Другої світової війни та в повоєнні часи. Серед них такі як: Зиновій Книш «На порозі невідомого (спогади з 1945 року)» (Париж, 1955), Володимир Кубійович «Мені 70» (Париж; Мюнхен, 1970), Володимир Кубійович «Українці в Генеральній Гебернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету» (Чикаго, 1975), Володимир Кубійович «Мої друзі, співробітники, колеги» (Мюнхен, 1984), Володимир Кубійович «Мені 85» (Париж; Мюнхен, 1985), Лев Ребет «Світла і тіні ОУН» (Мюнхен, 1964), Олена Отт-Скоропадська «Остання з роду Скоропадських» (Львів, 2013), Наталія Полонська-Василенко «Спогади» (Київ, 2011), Улас Самчук «Планета Ді-Пі» (Вінніпег, 1979), Михайло Селешко «У кігтях гестапо» (Київ, 1996), Юрій Шевельов. «Я, мені, мене... (і довкруги)». Спогади. У двох томах (Харків; Нью-Йорк, 2001), «Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу. 1921-1945» (упорядник Володимир Шиприкевич) (Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979), «Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада» (упорядники В. Яріш, М. Сулима та ін.; ред. В. Верига) (Торонто, 1996) та інші [1-3; 43; 46; 50; 54; 59-61; 63-64; 67-68; 70-71; 74-76; 81-82; 87-90].

В Архіві Організації українських націоналістів в місті Києві, у особовому фонді одного з провідних діячів ОУН Михайла Селешка зберігається частина його неопублікованої праці – спогади про українців в Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни [3; 83-84].

Архів ОУН у Києві являє собою одну з найбільших в Україні недержавних установ, де зібрано документи з історії українського націоналізму та українського національно-визвольного руху в ХХ столітті. В архіві зберігається декілька десятків тисяч документів Організації українських націона-

лістів та інших українських політичних партій і організацій. Хронологічно документи охоплюють період від початку 20-х рр. ХХ століття і до сьогодення [37-41; 83-85].

Документи ОУН, що знаходяться в архіві становлять дві великі групи: перша – це документи єдиної організації (до початку Другої світової війни); друга – це переважно документи ОУН під проводом Андрія Мельника (після розколу ОУН в 1940 р.) та ідейно близьких їй організацій. Переважну більшість складають документи про діяльність ОУН на еміграції і менша частина документів походить з українських земель. Документи з України відносяться головним чином до 1941-1942 рр., а також до періоду української незалежності, коли ОУН почала легально діяти в Україні (з 1992 р.) [37-41; 83-85].

Основу Архіву ОУН складають документи й матеріали з архіву Голови Проводу українських націоналістів. Решта документів до архіву ОУН потрапили, в своїй більшості, з приватних архівів провідних діячів організації. У фондах Архіву ОУН зберігаються організаційні документи, а також документи й матеріали особового походження: листування Голів Проводу українських націоналістів полковників Євгена Коновальця і Андрія Мельника, Олега Штуля, Дениса Квітковського і Миколи Плав'юка [37-41; 83-85].

На сьогоднішній день Організацією українських націоналістів, Фондацією імені О. Ольжича спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України здійснюється публікація документів Архіву ОУН у Києві у серійному виданні «Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів» [37-41].

В Архіві Організації українських націоналістів у Києві знаходиться особовий фонд одного з провідних діячів ОУН, секретаря Євгена Коновальця, а згодом керівника канцелярії Голови Проводу українських націоналістів Михайла Селешка (1901-1981).

Михайло Селешко – активний учасник Українських визвольних змагань 1917-1921 рр.; воював в лавах Української Галицької Армії. Член Української військової організації, з 1929 р. – Організації українських націоналістів. Емігрував до Чехословаччини, де закінчив Українську господарську академію в Подебрадах. Пізніше – на еміграції в Німеччині, в Берліні. З 1931 р. особистий

секретар Голови Проводу українських націоналістів Євгена Коновальця, а після його вбивства – особистий секретар Андрія Мельника. З 1940 р. секретар Головної управи Українського національного об'єднання в Німеччині; активний співробітник Української пресової служби в Німеччині, в Берліні. У січні 1944 р. був заарештований гестапо; перебував у в'язниці в Потсдамі. Після Другої світової війни Михайло Селешко переїжджає до Канади (Торонто), активно працює в українських емігрантських організаціях: секретар Української стрілецької громади, член Крайової ексекютиви Українського національного об'єднання Канади, секретар Крайового комітету Українського визвольного фонду Канади тощо [84].

М. Селешко є автором спогадів: «Вінниця» (Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней, 1991),

в книзі йдеться про німецькі розкопки періоду Другої світової війни місць захоронень жертв сталінських репресій у місті Вінниця, в цих розкопках Михайло Селешко брав участь у якості перекладача, а також «В кігтях гестапо» (Київ, 1996), де автор розповідає про своє перебування у в'язниці гестапо в Потсдамі протягом 1944 р. [70; 71; 84].

Михайло Селешко працював також над більшою книгою спогадів про українців у Німеччині міжвоєнного періоду та часів Другої світової війни. Повного тексту цієї книги, на жаль, не збереглося. В Архіві ОУН в Києві, в особовому фонді М. Селешка зберігається машинопис частини цих спогадів, який подано у додатках до публікації. Фрагмент спогадів подано за оригіналом, із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Тогочасний правопис збережено [3].

## **ДОКУМЕНТ**

Після визвольних змагань 1917-1921 років якась частина української військово-політичної еміграції поселилися теж і в Німеччині. По більших німецьких містах зібралися різні своїм числом українські групи, однак, за винятком Берліну і Мюнхену, ані своєю кількістю, ані політичними впливами ніколи не дійшли до більшого значення. В Берліні, наприклад, число українців довгий час не перевищало двох сотень. Правда, немало українців з походження можна було знайти по всяких московських і козацьких організаціях як малоросів.

Характеристичною рисою української еміграції в Німеччині було, що вона мала певну кількість товариств і організацій. Деякі з них мали ділові підстави до існування, але більшість з них, це були хвилеві твори, що поставали або під впливом хвилевої спонуки чи завдяки одній чи і більше рухливих амбітних одиниць, здебільше студентів. Тон всім задавала громадська організація «Українська Громада» і студентська «Спілка студентів українців в Німеччині».

В найважливішому, берлінському, осередкові переважали західні українці, не тільки числом, але й активністю. Це були головно люди з оточення колишнього Президента Західної України д-ра Євгена Петрушевича, які потім згуртувалися довкола Начальної Команди УВО.

Берлінський осередок оформився початково в організації «Українська Громада». Постала вона десь у 1921 році. Головою її ввесь час аж до 2-ої світової війни був проф. Зенон Кузеля, якого всі уважали сеньйором української еміграції в Німеччині. В розумінні українців і німців вона була загальним репрезентативним центром українського життя в Німеччині, влаштовувала різні національні українські культурні і політичні імпрези і свята. Якийсь час переважними впливами в ній втішались гетьманці. Гетьманич Данило Скоропадський їздив у середині 1930-х років до Великої Британії, Америки і Канади. З того приводу на всі лади ведено широку пресову кампанію, мовляв, уся українська еміграція в Канаді й Америці стоїть за Скоропадським, бо треба було чимсь підмурувати центр українського монархізму гетьмана Скоропадського. Сам Гетьман Павло Скоропадський зберіг з давніших часів добрі зв'язки з політично впливовими особами Середньої Європи, м. і. з маршалом і пізніше президентом Німеччини Гінденбургом, генералом Людендорфом, з адміралом Канарісом, керівником німецької військової розвідки, з президентом міста Данцигу Ферстером і т. д. Мав він знайомства і поза Німеччиною, напр., маршал, а далі і президент Фінляндії Маннергайм був його товаришем з російської військової академії. Ходила без перевірки і

підтвердження вістка, що гетьманич Данило має женитися з якоюсь англійською княжною. Це мало на меті збільшити гетьманські політичні впливи в Берліні надіями на підпертя Скоропадського англійськими аристократично-консервативними колами.

Метушилися гетьманці і в Лондоні, вислали туди своїх людей, м. і., князя Володимира-де-Коростовця, що виїхав до Англії, як кореспондент великого правого німецького часопису «Берлінер Льокаль-Анцайгер». Цей часопис належав до найбільшого в Німеччині пресового концерну, де були заангажовані капітали німецьких правих кіл на чолі з Гугенбергом. Щоправда, Корост овець швидко скомпрометував і себе, і Скоропадського, замотавшись в грошово політичну аферу, що скінчилася судовим скандалом. Та це не перешкодило гетьманцям далі твердити, що єдиним реальним, поважним і відповідальним українським політичним чинником – це гетьманський рух. Ця пропаганда не лишалася без впливу.

Десь коло 1923 року в Кенігсбергу в Східних Прусах зареєструвався «Комітет Допомоги Втікачам з Західної України». Його завданням було опікуватися українцями з Польщі, дезертирами з польського війська, що в той час масово втікали до Німеччини з приграничних польських гарнізонів. Скоро число їх зросло було до десь 5.000. В 1926 році цей Комітет перенесено до Берліна на адресу Шльос Бельвю, а пізніше Мекленбургіше Штрассе 73. Головою того Комітету в Берліні був проф. др. З. Кузеля. Заложено його заходами Української Військової Організації, що тоді ще стояла у зв'язку з д-ром Євгеном Петрушевичем, доки цей останній не схилився в бік советофільства. Постійним у ньому секретарем від 1927 року був інж. Михайло Селешко, аж до розв'язання Комітету гестапом десь на переломі 1934-1935 років.

Серед українського робітництва в Німеччині (мало по містах, більше по селах в сільському господарстві) грала найповажнішу роллю «Німецька Робітничя Централь» – Дойтше Арбайтер-Централе в Берліні, яка приділювала нашим людям працю по селах. Там працювала довгі роки студентка пані Анна Наконечна, яка була тоді може найнещасливішою людиною, бо хотіла допомогти своїм людям в праці, але не могла багато вдіяти, бо на перешкоді стояли строгі німецькі приписи. Комітет співпрацював з нею.

В тому самому часі існував такий же комітет для втікачів зо Східної України під назвою «Україніше Фертрауенштелле» (Українська Установа Довір'я), при Вілянд Штрассе 37. Не мішати з установою тієї самої назви, створеною пізніше, вже за панування Гітлера в 1937 році. Покликали її до життя німці з наміром заступити всі українські комітети й організації в рамках акції «Гляйхшальтунг». Це вдалося тільки частинно, бо дві найбільші організації, «Українська Громада» та «Українське Національне Об'єднання» залишилися при житті. Українська Громада як вияв групи Скоропадського, а УНО як вияв для Націоналістів. Головною ціллю «Української Установи Довір'я» була реєстрація й евіденція всіх українців у Німеччині та видача їм особистих виказок, що стверджували українську національну приналежність. Головою «Української Установи Довір'я» був німецький громадянин українського походження, д-р Микола Сушко. Хоч народжений і вихований у Відні, добре говорив українською мовою і почувався більш українцем як австріяком згл. німцем. Своїми впливами і зв'язками до партійних кіл зробив багато добра для українців у Німеччині.

Це був свого роду залишок колишнього українського посольства в Берліні, яке перебрала була Москва десь в 1923 році. Головою тієї установи був Федір Королів, радник української амбасаді. З німецького боку опікувався цією установою легаційний радник Міністерства Закордонних Справ В. Маєр-Гайденгаген. Варто підкреслити, що німці не давали згоди на те, щоб обидва Комітети злилися в один, помимо постійних намагань до того з українського боку. Так оба Комітети проіснували аж до своєї ліквідації десь на переломі 1934/35 років. Архів Установи Довір'я перебрало берлінське УНО, а архів другого Комітету залишився в українському архіві, і пізніше його зліквідувало Гестапо. Окрему поважну роллю відігравав в Німеччині «Союз Українських Старшин» («Ферайн дер Українішен Офіціре»). Під тою назвою, між іншим, маскувалася Начальна Команда УВО. Головою тої організації, від часу переїзду до Німеччини аж до своєї смерті, був полковник Євген Коновалець, а його заступником – полковник Гнат Зеленівський, бувший ад'ютант гетьмана П. Скоропадського.

«Союз Українських Старшин» приміщувався спершу в Шльос Бельвю в Берліні, а потім в українським домі при Мекленбургіше Штрассе, ч. 73. Дійсними його членами могли бути тільки військові старшини, іншим військовикам уможливлено туди вступ як допоміжним членам. Союз тримав добрий зв'язок з німецькими ветеранськими організаціями, а раз на рік улаштував великий традиційний баль. Це була відома в Берліні карнавалова подія, на ті бали приходило багато старших і молодих німецьких старшин, з яких пізніше не один став штабовим офіцером чи генералом або зайняв високі пости в німецькій військовій ієрархії. Тим можна собі пояснити, що УВО, а пізніше ОУН, завжди мали непогані контакти з німецькими військовими колами.

Творилися дрібні українські товариства теж в інших містах Німеччини. З них важніші були українські групи в Мюнхені і в Гамбургу. Майже зовсім невідомий факт, що напр., сотник нім. армії Рим (Roehm), пізніший творець і начальник гітлерівських партійних СА, скорочення з назви (Штурм Абтайлунген), був великий прихильник незалежницьких змагань України, ще заки приступив до націонал-соціалістичної партії, та й лишився ним до смерті. Згинув у масакрі, що її влаштував Гітлер 30 червня 1934 року для більшості провідників СА. Ішов він аж так далеко, що в 1922-1923 роках виносив у наплічникові з військових магазинів вибухові матеріали, ручні гранати і всякі потрібні для УВО бойові матеріали і передавав це зв'язковим «Української Військової Організації», студентам і іншим у Мюнхені (поручник М. Дорожинський) для дальшого транспорту туди, де їх треба було. Той самий поручник Дорожинський стояв у добрих взаєминах з генералом Ріттер фон Епп-ом у Мюнхені. Це він здавив комуністичний переворот в Баварії.

У Гамбургу діяв український клуб «Україна». Мав він малу й вигідну домівку, давалися в ній різні доповіді про Україну й українські справи, а позатим до його завдань належав перевіз українців через Гамбург до різних країн світу. Від 1921 року головував у ньому П. Бучинський, а секретарював М. Богатюк, працівник корабельної лінії «Гамбург – Америка Лінія». Коли гітлерівці прийшли до влади – закрили клуб десь в 1935 році.

В місцевині Дельменгорст в провінції Ольденбург, недалеко портового міста Бремен, для опіки над емігрантами українці користувалися католицькою опікунчою установою ім. св. Рафаїла, при якій діяв український відділ. Доступ туди йшов через клуб «Україна» в Гамбургу і через українського пароха в Берліні о. (пізніше прелата) Петра Вергуна (колись хорунжого української армії).

Діяли теж у Німеччині українські групи, що стояли під комуністичними впливами чи навіть були в формі окремих боївок в комуністичній бойовій організації. В 1927 році німецька компартія, під покровом д-ра Євгена Петрушевича, що тоді загравав з більшовиками, заложила «Українське Культурне Товариство Воля», як прибудівку при німецькій комуністичній партії. Притягали туди людей, які мріяли про Україну і вбачали в українізації будову української держави. – Афера Шумського поробила була великого шуму. Йшли змагання між комуністами українцями і комуністами-москвофілами, або як казалося, інтернаціоналістами. Дальше тягнули українців в саботажні групи. Для них видавався часопис «Українська Газета», що виходила початково поруч, а потім на місці «Українського Прапора», давнього органу уряду д-ра Петрушевича. Від 1928 року фінансувала її московська амбасада в Берліні. І досі неясну закулісну ролю в цілій тій історії відіграв жид Бардах з Золочова, що був в тих часах членом Центрального Комітету Комуністичної Партії Західної України в Берліні. Він утік з Польщі до Берліну, а потім десь в 1933 році з Берліну до Парижа і там за ним загубився слід. Він, між іншим, працював у Берліні над складанням Українсько-німецького словника для ВУАН в Києві.

Для протидії «Українській Газеті» УВО від 1927 року видавали під фірмою «Комітету Допомоги Втікачам з Західної України» бюлетень «Український Інформатор». Кольпортувався він усього в одній тисячі примірників і не міг багато вдіяти, все ж таки мав свій вплив. До тої міри, що Українська Газета писала про нього як про «Український Провокатор». Редактором бюлетеню був М. Селешко, фірмував його перед урядами

проф. др. З. Кузеля. Все те – комуністичну акцію – та українську протидію – зліквідували гітлерівці, коли прийшли до влади в 1933 році.

В тому році в літі в часі ще революційної суматохи підпільна комуністична боївка з частини Берлін Веддінг дістала було доручення зліквідувати Українське Бюро при Мекленбургіше Штрассе 73 і в ньому Р. Ярого, С. Чучмана і М. Селешка. Завдяки своєму чоловікові в тій групі боїварі замість до Українського Бюро попали за ґрати і по них слід пропав.

В часах десь від 1922 до 1930 року на Берлінській Техніці студіювало коло 200 студентів з Сов. України на державних стипендіях з Харкова. Вони мали свою окрему організацію і їм було заборонено стикатись з студентами емігрантами. Мимо тої заборони таємні зв'язки існували з обох боків і сов. група мала своїх людей в національних студентських організаціях і гуртках, а і навпаки. То використовувала і УВО, а потім ОУН, бо по повероті в Україну вже інженерами були там зачіпні пункти для національної роботи. Одного з таких, п. С. прилапали москалі скоро після повероту, вчинили над ним здається в Полтаві таємний суд і розстріляли. Довгий час діяв письмений зв'язок кодами. Це мабуть і було причиною (справа недоказана повністю), що вийшла була заборона в Советів для державних противників вести переписку з закордоном десь коло 1931 року.

Десь в тих роках розстріляли москалі і багатьох людей з Західної України, що з еміграції виїхали були в Україну в добу «зміновіховщини», «поворотництва», як, напр., Т. Кулик, В. Дреньколо, Р. Волощак, Г. Янцур і інші.

В цій мозаїці по цілій Німеччині свідомими націоналістами себе почували тільки одиниці. Але їх більшало з кожним днем. Найперше сформувалося сильне ядро з-поміж тих, що мали відношення до «Української Військової Організації». Коли ж пізніше постала ОУН, – на її ідеологічно-політичній базі почали відшукувати себе націоналісти і туди почали горнутися політичні втікачі з краю та студенти, що виїжджали до Німеччини на студії. Хоч рух цей початково числом був малий, але належали туди люди молоді й рухливі, яким ще треба було політично виробитися і мали за собою весь розгін Організації Українських Націоналістів. Питома вага ОУН зростала щораз більше не тільки в ідейній площині і тоді показала потреба подбати про суспільно-організаційну базу для націоналістичного руху в Німеччині.

Приблизно в 1937 році ОУН у Берліні звернула увагу на одну з дрібних організацій, що називалася «Українське Національне Об'єднання», в скороченні УНО. Початки тої організації сягають 1930 року, коли то група українців, на чолі з полковником Гнатом Зеленівським, інженером Василем Кригою та леґаційним радником Федором Королівом, виступила з опанованої гетьманцями «Української Громади». Полковник Гнат Зеленівський був колись ад'ютантом гетьмана Павла Скоропадського, пізніше почалися між ними непорозуміння і він зірвав з гетьманською організацією. Першим Головою УНО обрано Федора Короліва (по духу соціал-демократа), а членство його складалося в початках з кількох людей з Східної України, що схилились до соціал-демократичних переконань. Діяльності УНО не проявляло воно майже ніякої. Зактивізувалося щойно з приходом до влади націонал-соціалістів. Заходила тоді небезпека, що УНО стане іграшкою в руках націонал-соціалістичної партії. Ця остання шукала собі якогось суспільного інструменту до своїх планів на сході. Уряд для заграничних справ у НСДАП, де начальником був Альфред Розенберг, а референтом українських справ – Ляйбрандт, хотів знайти зачіпку до східноукраїнських справ і задумав покористуватися для того УНО-м. В цей же час хотів він мати в УНО і противагу гетьманській «Українській Громаді». До того не прийшло. В УНО все лишилося по-старому, нічого не робилося, от існувала собі організація, більше на папері, як дійсно

Положення змінилося, коли за УНО станула ОУН. Взяла вона УНО в свої руки і почала його розбудовувати. Притягнуто туди більше людей – Управа товариства опинилася в руках націоналістів. На Голову обрано підполковника Тимоша Омельченка, родом з східних земель України, що якийсь час був борцем середньої ваги і виступав у змаганнях у римському дужанні, а потім оженився і поселився в місті Кіль. У тому часі його симпатії схилилися до



ОУН, а що був він людина чесна й український патріот – дістав підтримку націоналістів і співпрацював з ними добре аж до кінця Другої Світової війни.

Від тепер почався скорий ріст організації УНО, що висунулося на чоло українського життя в Німеччині, далеко лишивши за собою «Українську Громаду». «Українська Громада» лишилася другим товариством, побіч УНО, як організація під впливом гетьманців. Від початків війни першу ролю в ній грав інженер Микола Мурашко, колишній полковник українського війська, що приїхав до Берліна як емігрант з Карпатської України, і став ад'ютантом для спеціальних доручень при гетьманові Павлові Скоропадському.

Були поголоски, (хоч не можна того доказати), що Микола Мурашко був таємним агентом НКВД. Мало це виявитися в 1945 році, коли большевики заняли Берлін. Мурашко десь в кінці 1945 р. перенісся до Праги. Одне можна певно сказати, що завжди віяло від нього холодним духом, ще з тих часів, коли студіював він у Подебрадах. Підозріння щодо його особи загострилися в Карпатській Україні, ОУН робила над ним нагляд – але не можна було нічого викрити. Занімався тим Леонід Мосендз, що був переконаний про його вину і ніколи не називав його інакше, як «Мурашкін».

УНО загорнуло під свої впливи весь український робітничий елемент у Німеччині і стало найбільшою чисельно українською організацією на еміграції в Європі. Його ряди поповнювалися новими емігрантами з Карпатської України і пізніше з Польщі і так на початку 1940 року УНО стало єдиним керівним і репрезентативним і повністю рішальним в українських справах чинником української еміграції в Німеччині. Десь в кінці 1941 року число його членів переступило 40. 000. Організацію побудовано так – творилася Філія УНО з Управою в повному складі; де число членів вагалось між сто і двісті – були тільки гуртки УНО з неповною Управою; а там, де кількість членів і сим патиків не доходила до сотні – зв'язкові пункти. В той спосіб охоплено організаційно понад три тисячі місцевостей, в Німеччині, де жили українці, що стояли в постійному контакті з централею УНО в Берліні, в якій працювало пересічно 40 людей. Щоб улекшити Централі роботу, зорганізовано було ще коло 9 окружних управ УНО, які керували культурною працею і в тому ділі відтяжували Централю. Крім листовного зв'язку, організаційних поїздок членів і організаторів Управи УНО і принагідних приїздів до Берліна членів УНО з різних місцевин, для інформації та для скріплення організаційного зв'язку видавався часопис «Український Вісник», що виходив на правах рукопису. Друкувались в ньому політичні статті, наскільки можна їх було у війні «перепхати» через цензуру в Берліні.

Націоналісти розгорнули в Німеччині широку інформативно-пропагандивну акцію. Спочатку не мали до того власних установ і мусили користуватися німецькими. Десь від 1921–1922 років існувало в Берліні видавництво «Остевропейше Корреспонденц» (скорочено ОЕК). Був це місячник для справ Східньої Європи. Редакція містилась в Кайзерівському замку «Шльос Бельвю». Як видавець його фігурував д-р Г. Льон, а властивим редактором був проф. д-р З. Кузеля. На фахового співробітника польських справ запрошено сотника д-ра Сидора Чучмана. На видавання того журналу Міністерство Заграничних Справ давало субвенцію 500 марок місячно, десь коло 1931 року редакцію і архів перенесено було до Українського Бюро при Мекленбургіше Штрассе 73. Там він виходив десь до 1934 року, коли між Берліном і Варшавою започатковано дружні взаємини.

Українська Військова Організація використовувала місячник «Остевропейше Корреспонденц» для своїх цілей: служив він з одного боку засобом збирання інформацій для власних її потреб і з другого боку для передавання того, що треба було для української політики у німецьку пресу. Здобув він собі добре ім'я в німецькому пресовому світі, чого доказом були часті передруки вісток з нього в поважних німецьких столичних і провінційних часописах.

Для власних потреб інформативно-пропагандивної акції Організація Українських Націоналістів відкрила 1931 року в Берліні власне бюро, що скривалося під фірмою Українського Бюро – Музею. Воно так і називалося «Українішес Бюро – Музеум». Заложено його заходами сотника Р. Ярого, він теж був і його керівником від першої хвили аж до повної

ліквідації в 1943 році. Містилося воно в домі під числом 73 Мекленбургіше Штрассе, власником того дому був Дмитро Левицький, тодішній голова партії «Українське Національно-Демократичне Об'єднання» (скорочено УНДО) у Львові, а Ярій його управителем.

Бюро було подумано, як неофіційний український консулат для зв'язку з німецькими урядовими, суспільними, пресовими й іншими впливовими чинниками. В Архівному відділі Бюра зберігався комплект телеграм (вхідні і вихідні) української амбасаді в Берліні від 1919 року до часу її ліквідації в 1923 році, повний комплект вирізок з німецької преси про Україну від 1922 року та інші історичні документи. А щоб підкреслити музейний характер бюра, розміщено там деякі мистецькі експонати. Зібрано теж велику збірку старих карт Східної Європи, яких найбільше знайдено і закуплено в амстердамських антикварів. За ініціативою графа Тишкевича і Українського Бюра видано спеціальний атлас старих географічних карт України.

Десь від 1930 року почала в Берліні діяти українська пресова агенція під назвою «Українська Пресова Служба», в німецькій мові: «Українішер Пресседінст» (в пресі знак УП). Ідея не була нова, ані теж назва. Ще при українській амбасаді в Берліні існувала давнішня пресово-телеграфічна агенція під тою самою назвою. Керівником її в тому часі був д-р Дмитро Донців. Десь від 1930 року заходами сотника Ярого робилися виписки з української преси в німецькій мові для інформації німецької публіки і урядових кругів про Україну, які йшли під знаком UP. Редакція містилась в Українському Бюрі. УП розсилала свої інформаційні комунікати в німецькій мові до німецької преси, а в українській мові до преси. Десь у 1936–1937 роках запротестувала проти значка УП американська агенція «Юнайтед Пресс», що теж користувалася ініціалами УП. Тоді взято для підписів інформаційних комунікатів і вісток ініціали УПС.

До 1936 року обидва бюлетені – німецько й українськомовний – вів інженер Михайло Мелешко, після нього перебрав це Володимир Стахів.

Десь коло 1938 року назву Української Пресової Служби змінено на Націоналістичну Пресову Службу (НПС). В її редакційному складі працювали тоді Володимир Стахів, Орест Оршан-Чемеринський, Богдан Кордюк і інші. В Римі створено її відділ з розрахунком, що на випадок війни вона переміниться на головну редакцію Націоналістичної Пресової Служби. Думалось, що Італія не приступить до війни відразу і на якийсь час збереже нейтральність. В 1939 році НПС в Берліні перестала діяти і праця велась в Римі аж до 1943 року. Провадив її в Римі проф. Євген Онацький.

Українська Пресова Служба охопила своїми зв'язками цілу земну кулю. Ніколи перед тим ані потім не мали українці так знаменито зорганізованої і справної інформаційної служби в цілому світі. Вона мала свої сталі станиці в Голландії, Швейцарії, Італії, Австрії і навіть у Харбіні для справ Далекого Сходу. Крім того, її кореспонденти діяли в Царгороді, Тегерані, Іспанії, Болгарії, Югославії, Мадящині, Румунії, Норвегії й Фінляндії. Для Франції і тих країн, що їх потрібно було обслуговувати в французькій мові, а дальше для Британії, існувало окреме бюро в Женеві, організаційно зовсім незалежне і нічим не пов'язане з Берліном. Французи і британці дуже чутливі на всякі хоч би найменші і найбільш невинні зв'язки з Німеччиною, тому ОУН мусила це брати до уваги і цілу французьку та британську сферу впливів виділити в окрему одиницю. В Женеві виходив в французькій мові і в англійській мові Український Бюлетень. Редактором його був В. Кушнір-Богуш, а мовним редактором відома в Британії жіноча діячка Мері Шіпшінс.

Були думки, що зміна назви Української Пресової Служби на Націоналістичну Пресову Службу принесла більше шкоди, як користі. Деяка частина української преси відмовилася користати з націоналістичних інформацій і через те звузило коло впливів УП. А до того часу українська частина УПС обслуговувала коло сімдесят українських пресових органів по всьому світі. Вістки подавалися там в об'єктивній формі, але з націоналістичним світлінням і вони були сприйнятливими для всіх, хоч всім було відомо, що за тим криється ОУН. Навіть такий орган, як соціалістично-радикальний «Громадський Голос» у Львові увесь час

користав з УП, а потім з УПС, хоч, щоправда, не завжди лояльно подавав джерело інформації. Проти НПС він виступив з явною боротьбою. Трудно сказати в цій справі останнє слово, невідомо, як вийшла б вона на довшу мету. Можливо, що закрита форма націоналістичної пресової служби була більше сприйнята для загалу і зокрема для протинаціоналістично наставлених кіл української громадськості. (Деякі з тактичних міркувань, щоб мати менше мороки з польською та румунською цензурою). Закиди йшли в сторону «молодих і гарячих голов», що тільки що приїхали з Західної України і не мали досвіду в пресово-пропагандивній роботі, хотіли брати фортеці лобовим наступом, там, де треба було маневру, а через те змарнували такий могутній інструмент формування української публічної думки, як Українська Пресова Служба.

Після вибуху війни діяльність НПС з більшим чи меншим успіхом велася далі з Риму, але обмежувалася головню до американського та південноамериканського теренів. Припинено її аж тоді, коли виявилось в 1942 році, що англійська цензура на Бермудах затримує посилки НПС. Бюлетені НПС перележали там увесь час війни, аж у 1946 році пошта доставила їх адресатам до ЗДА.

Бюлетені УПС розсилалися до всієї німецької преси, до впливових політичних осіб та організацій і навіть до урядів тих держав, куди можна було звертатися в німецькій мові і вкінці дипломатичною поштою до німецьких амбасад і консулятів у світі. Тим шляхом діставалися вони до ССРСР.

Крім того, видавалися там книжки і брошури на німецькій мові про українську справу. Українське Бюро стало осередком пропагандивної праці серед чуженецьких студентів, що їх тоді в Берліні було дуже багато. Там теж зачинала ставити свої перші кроки редакція органу УНО «Український Вістник».

ОЕК, Українське Бюро віддали неоцінені прислуги для українського націоналістичного руху. Поминаючи факт, що стали вони осередком заграничної української пропаганди, при їх допомозі вдалося нав'язати різні зв'язки з німецьким Міністерством Заграничних Справ та з численними дипломатами в цілому світі. Дипломатичною поштою різних країн розходилися інформації про наші справи по цілому світі, а кур'єрський дипломатичний зв'язок з ССРСР діяв чудово до останніх можливих днів. Величезна праця й заслуги Українського Бюра чекають ще на свого історика.

В кімнатах Українського Бюра сходилися українські студенти в Берліні, (а деякі там і жили постійно). З уваги на те, що першу скрипку грав там Р. Ярій, багато з них орієнтувалися на його особу і перейшли пізніше до диверсії. Відбувалися там різні конференції ОУН, як напр., т. зв. «зелена конференція» в 1933 році, де складала організаційну присягу більша група присяжних заграничних і крайових членів ОУН.

На домі поставлено було на горі на фасадному щиті український бойовий тризуб.

Після розколу ОУН 1940 року домівка Українського Бюра при Мекленбургіше Штрассе ч. 73 перемінилася на звичайне мешкання і квартиру для диверсантів. Десь у тому часі перевезли вони до своєї головної централі в Кракові щоважніші акти й документи, невідомо, що з ними сталося, мабуть, там і пропали в війсьній завірюсі. Решту пізніше забрало гестапо і спалило. З кінцем 1943 року мешкання доценту розбили англійські бомби і так щез останній слід по великій колісній і діяльній установі.

Само собою, для тої роботи потрібно було людей і грошей. І одне й друге ОУН уміла в тому часі роздобути. Гроші надходили на організаційні конта в голландських та швейцарських банках, а люди для праці спеціально підбиралися. На студії в Німеччину стягалось молодих студентів та при допомозі Українського Бюра вони діставали доступ до різних пресових органів, а бували випадки, що великі пресові концерни ангажували їх на своїх постійних кореспондентів для східно-європейських справ.

Не диво, що на ті позиції націоналістичного руху в Німеччині йшов сильний наступ диверсії. Патрунував у тому Р. Ярій, що почувався господарем у Німеччині і фактично та формально був ним аж до остаточного розриву з ПУН. Зокрема завзята боротьба розгорілася за оволодіння Українським Національним Об'єднанням, яке з приходом нової еміграції

росло в силу і в початках диверсії нараховувало коло 10 000 членів, а пізніше зросло до 45 000. Той зріст не був до смаку Гестапові і воно заборонило приймати у члени українців зі східних земель України. Все ж таки УНО як могло, так старалося принаймні реєструвати їх і втримувати з ними позаорганізаційний зв'язок. В реєстрах УНО було около 250.000 українських людей в Німеччині, що за новими приписами не могли стати його членами. Не вільно було теж належати до УНО українцям, що прийняли німецьке громадянство. Для них створено в Відні окрему організацію, якийсь час Головою в ній був о. прелат Леонтій Куницький, а далі генерал Віктор Курманович.

З охоплених Українським Національним Об'єднанням коло трьох тисяч осередків найважливіші філії з них на сході були: Берлін, Бреслав, Ліцманштадт (польське місто Лодзь), Катовиці, Познань, Готенгафен (польська Гдиня), Данціг, Бромберг (польське Бидгош), Сувалкі, Кенігсберг, Прага Брно, Пільзно, Відень, Зальцбург і Грац і інші, а на заході Бравншвайг, Ляйпціг, Дрезден, Гамбург, Бремен, Ольденбург, Магдебург, Інсбрук, Дюссельдорф, Франкфурт, Ессен, Ватенштедт, Ганновер, Мюнхен, Люксембург і т. д. Було їх багато, всіх годі з пам'яті перелічити. Кількість членів у різних осередках мінялася, бо часто їх перекидали до праці в інших місцевостях.

Орган УНО, Український Вістник, друкувався в накладі 10.000. Але потрібно було принаймні чверть мільйона. Щоб якимось тому зарадити, УНО організувало групове читання і так один примірник газети обслуговував часами і сотню людей. Допоміжним органом був тижневик «Наступ», що виходив у Празі. На «Краківські Вісті» попит був слабкий. Редагував Український Вістник дуже добре Володимир Маруняк, умів він ладнати справи з цензурою в Берліні і в тому була тайна успіху Українського Вістника та його переваги над Краківськими Вістями, сильніше спутаними цензурою.

Ще виходив вже урядовий тижневик «Голос» за редакцією Богдана Кравцева. Призначений для полонених, він мусів строго притримуватися урядової лінії і хоч тираж його був великий, однак не мав він популярності. Про нього говорили, що він ліпший для махорки, як для читання. Коли ж редактори «Голосу» підписали відомий маніфест генерала Власова в 1944 році, – українці зовсім відвернулися від нього.

Потім ще виходила газета Доброволець для воєнно-полонених з совєтської армії, далі окрема газета для сільськогосподарських робітників і т. п. Це були експериментальні спроби німців, щоб паралізувати впливи УНО, але невдачні.

Ще заки розкол в ОУН став доконаним фактом, на 3'їзді УНО перейшли в Управу УНО в Берліні тодішні прихильники диверсії, Богдан Кравців і Володимир Янів і кілька бюрових урядовців. Коштувало багато труду, щоб вони зрезигнували зо своїх постів і щоб УНО втримати при Організації Українських Націоналістів. Пробували теж диверсанти перебирати Філії УНО нанизу організації. Не вдалося це їм вповні ні в одному випадкові, не треба було більших інтервенцій з централі, самі люди на місцях не допускали до того. Обмежилися тоді вони до дрібної підривної агітки, що в деяких околицях, напр., у Мюнхені і Вотенштаді, давалася відчувати доволі дошкульно. Кінець-кінців цей бій скінчився тим, що всіх провідних диверсантів відсунено з провідних місць, частинно виключено їх з організації, а частинно вони самі повиступали. Самі члени були зрівноважені і спокійні. Дуже помічним у тому був Голова УНО, підполковник Тиміш Омельченко, що в тому часі беззастережно стояв за ПУН і громив диверсію, як і де міг. Може не так з переконання, як більше тому, що як старшина не любив бунтів, а тільки правопорядок.

До кінця війни УНО залишилося певно в наших руках. Організація важна для нас була не тільки кількістю її членів, але й територіальним їх походженням. Єднала вона в своїх рядах українців з усіх земель: наддніпрянців, волинців, галичан, буковинців і закарпатців, – що в примірному співжитті і в співпраці практично здійснювали соборність українського націоналістичного руху.

Особливо активним із високою національною свідомістю був волинський елемент, що його багато тоді призбиралося, головно в Берліні, м. і. тому, що мало хто з Волині в дорозі на захід спинявся в Генерал-Губернаторстві, де обробляли людей диверсійні агітпропи, більшість мандрувала далі...

**ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА**

1. Антонович Марко Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922-1945) // Український історик. – 1974. – 1-3 (41-43). – С. 136-154; 4 (44). – С. 18-46.
2. Архів Організації українських націоналістів в Києві. – Фонд Богдана Кентржинського. Стаття «Робітництво».
3. Архів Організації українських націоналістів в Києві. – Фонд Михайла Селешка. Спогади «Українці в Німеччині».
4. Боряк Т. Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945-2010): [монографія]. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с. – (М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв).
5. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109-114.
6. Бурім Д. В. Висвітлення діяльності Української установи довіри в Німецькій імперії (1938-1945) на сторінках періодичних видань української еміграції // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Том. 20. – С. 371-396.
7. Бурім Д. В. Два «німецькі» періоди життя і діяльності професора Дмитра Дорошенка у його листуванні з Євгеном Бачинським // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Збірник наукових праць / Упорядник В. М. Піскун. Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – С. 285-320.
8. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні (листи Д. Дорошенка та О. Скорописа-Йолтуховського до Голови НТШ у Львові І. Раковського в справі конфлікту в УНІ–Б) // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474-490.
9. Бурім Д. В. Джерела з історії діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в місті Києві // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2013. – Вип. 8. – С. 125-136.
10. Бурім Д. В. Джерела з історії релігійного життя української еміграції в Німеччині: документи до біографії о. Петра Вергуна в фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України // З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження / Редколегія: П. С. Сохань (голова), Б. С. Адамович, Д. В. Бурім та ін. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013 – С. 263-285.
11. Бурім Д. В. Джерела з історії української еміграції в Німеччині у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 9. – С. 143-157.
12. Бурім Д. В. Діяльність Товариства підтримки української науки та культури в Німеччині (за матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін) // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 142-164.
13. Бурім Д. В. Діяльність Українського товариства допомоги біженцям в Німеччині. За матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін (Берлін, Німеччина) // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI-XVII. – С. 112-132.
14. Бурім Д. В. До історії діяльності Апостольської Візитатури для українців греко-католиків у міжвоєнній Німеччині. Документи Галузевого архіву Служби безпеки України // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Том 26. – К., 2013. – С. 523-569.
15. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930–1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19-20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268-279.
16. Бурім Д. В. До історії Українського козацького руху в еміграції: листи Івана Полтавця-Острияниці до Адольфа Гітлера // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – Вип. 10. – С. 188-206.
17. Бурім Д. В. До історії українського студентського руху в міжвоєнній Німеччині: Гурток Студентів-Українців при Високій Технічній Школі в Шарлоттенбурзі «Основа» // Університет. – 2013. – № 1. Січень-березень. – С. 50-73.

18. Бурім Д. В., Черченко Ю. А. Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том. 24. – С. 597-623.
19. Бурім Д. В. Документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина) // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 170-185.
20. Бурім Д. В. З історії діяльності Союзу українських студентів «Основа» при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. / Д. В. Бурім // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII-XIX. – С. 25-43.
21. Бурім Д. В. З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: «Гурток студентів українців при Університеті в Берліні» // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том 25. – С. 474-506.
22. Бурім Д. В. Еволюція ідейно-політичних поглядів Дмитра Дорошенка та його участь в українському гетьманському русі // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XIV-XV. – С. 95-113.
23. Бурім Д. В. Епістолярні джерела до історії міжвоєнної української еміграції у Німеччині: листування Дмитра Дорошенка з Андрієм Жуком (1926-1930) // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Том 26. – К., 2013. – С. 382-448.
24. Бурім Д. В. Епістолярні джерела української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка (1925-1928 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 16/17. – К., 2012. – С. 438-530.
25. Бурім Д. В. Інтеграційні процеси в українському студентському русі на теренах міжвоєнної Німеччини: до історії створення та діяльності Союзу українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у 20-х роках ХХ століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 547-575.
26. Бурім Д. В. Микола Сушко та Організація українських націоналістів: до питання про партійно-політичну приналежність голови Української установи довіри в німецькій імперії (1938-1945) // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Том 21. – С. 412-450.
27. Бурім Д. В. Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Сергія Шелухина // Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 98-113.
28. Бурім Д. В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в першій період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491-511.
29. Бурім Д. В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія „Історія, економіка, філософія” Вип. 7-8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185-195.
30. Бурім Д. В. Перший період діяльності Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931) За матеріалами Берлінської державної бібліотеки Пруської культурної спадщини // Пам'ятки: археографічний щорічник / Державна архівна служба України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін. – К., 2011. – Том 12. – С. 158-172.
31. Бурім Д. В. Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: історія створення й діяльності та джерела // Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу у середині 1920-х років: 3б. док. / Упоряд. Д. В. Бурім. Редколегія: В. А. Брехуненко, І. Б. Гирич, О. О. Кураєв, О. О. Маврін, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. М. Піскун, Я. О. Федорук. – К. : Український письменник, 2014. – С. 23-30.
32. Бурім Д. В. Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938-1945) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 15. – К., 2010 – С. 591-618.
33. Д. В. Бурім, О. О. Кураєв, Ю. А. Мицик, Т. М. Себта Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141-147.
34. Бурім Д. В. Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина). Матеріали до біографії професора доктора Івана Мірчука // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Том. 22. – С. 312-327.
35. Бурім Д. В. Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині: Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу у 20-х роках ХХ ст. / Д. В. Бурім // Чорноморський літопис: Науковий

- журнал. – Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 6. – С. 104-123.
36. Бурім Д., Черченко Ю. Неопублікований лист Мілени Рудницької до Беніто Муссоліні // Історичний журнал. – К., 2004. – № 12. – С. 76-80.
37. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 1. 1927-1930 / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – 480 с.
38. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2010. – Т. 2. Ч. 1. 1931-1934 / Упоряд. Ю. Черченко. – 464 с.
39. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2007. – Т. 2. Ч. 2. Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським / Упоряд. Ю. Черченко. – 480 с.
40. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів/ Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2002. – Т. 7. Документи Комісії Державного Планування ОУН (КДП ОУН) / Упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко. – 208 с.
41. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2004. – Т. 10. Ч. 2. Газета «Українське Слово» 1941 року / Упоряд. О. Кучерук. – 304 с., іл.
42. Євген Коновалець та його доба / А. Мельник, З. Книш, Л. Ребет, Ю. Бойко та ін. – Мюнхен : Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – 1020 с.
43. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961) / За редакцією О. Кульчицького. – Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. – 312 с.
44. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання Фондації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 851-882.
45. Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень, 1939. – 234 с.
46. Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939 – 1941 роках. – Торонто, 1958. – I частина. – 188 с.; II частина. – 192 с.
47. Коваленко Ю. Українське національне об'єднання (УНО) // Організація українських націоналістів. 1929-1954. – На чужині, 1955. – С. 377-391.
48. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові, 1993. – 660 с.
49. Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.
50. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.
51. Кураєв О. О. Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913–1918 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 141-149.
52. Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 456 с.
53. Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918) / О. О. Кураєв. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2006. – 247 с.
54. Лисяк-Рудницький І. Берлін як студійний осередок / І. Лисяк-Рудницький, В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига] // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 45-51.
55. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
56. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; упоряд.: Л. Яковлева (керівник) та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. (Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей при Кабінеті Міністрів України та ін.)
57. Нетреба Ю. Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921-1922). – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 204 с.
58. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К. : Темпора, 2008. – 688 с.
59. Паньківський К. Від держави до Комітету. – Нью-Йорк; Торонто, 1957. – 160 с.
60. Паньківський К. Від Комітету до Державного центру (1944-1948). – Нью-Йорк; Торонто, 1968. – 288 с.
61. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941-1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.
62. Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939-1987. В двох томах. – Том I. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2012. – 656 с.; Том II. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2012. – 480 с.
63. Отець доктор Петро Романишин Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Яріш В., Сулима М. та ін. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і

- діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор В. Верига. Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді. – Торонто, 1996. – С. 208-225.
64. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. 2-е вид., доповнене / Пер. з нім. Галини Сварник. – Львів : Літопис, 2013. – 556 + XX с.
65. Песчаній О. О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 124-132.
66. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. – К.: «МП Леся», 2006. – 672 с.: іл.
67. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945 / Матеріали вибрав і приготував до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.
68. Романишин П. Студії до історії Української Католицької Церкви в Німеччині. Петро Вергун перший апостольський візитатор і адміністратор / Українська Вільна Академія Наук. Збірник заходознавства. Том XV (13). – Вінніпег, 1988. – 214 с.
69. Себта Т. Українка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // Архіви України. – 2007. – № 1-3. – С. 215-249.
70. Селешко М. Вінниця. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон; Сідней, 1991. – 211 с.
71. Селешко М. У кігтях гестапо. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 224 с.
72. Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцігу у середині 1920-х років: Зб. док. / Упоряд. Д. В. Бурім. Редколегія: В. А. Брехуненко, І. Б. Гирич, О. О. Кураєв, О. О. Маврін, Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. М. Піскун, Я. О. Федорук. – К.: Український письменник, 2014. – 328 с.
73. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.
74. Стахів Р. 20 літ Союзу Українських Студентів «Основа» в Данцігу // Краківські Вісті. – Краків. – 1943. – 24 серпня. – Ч. 185; 25 серпня. – Ч. 186; 26 серпня. – Ч. 187.
75. Сулима М. Український науковий інститут // Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. Василь Верига. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 81-86.
76. Сулима М., Яріш В. Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами // Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор: Верига В. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 136-143.
77. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
78. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918-1922): документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.
79. Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Упорядники: В. С. Лозицький (голова) та ін. Редколегія: Ю. А. Левенець (співголова), В. А. Смолій (співголова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с. + 16 с. іл.
80. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.: іл.
81. Українці в Берліні 1918-1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Яріш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига]. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с.
82. Цимбалістий Б. Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині // Українці в Берліні 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Редактор Василь Верига. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – С. 150-167.
83. Черченко Ю. Архів ОУН у Києві // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 25-31.
84. Черченко Ю. Листування Леоніда Мосендза з Михайлом Селешком (1938-1939 рр.) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2009. – Т. 9. – С. 3-23.
85. Черченко Ю. А., Бурім Д. В. Документи Богдана Кентржинського про українські громади в Німеччині та країнах Скандинавії // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Том. 24. – С. 597-623.
86. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / Упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів : Каменяр, 1992. – С. 316-334.



87. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги). Том 1. В Україні. – Харків; Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль». Видавництво М. П. Коць, 2001. – 432 с.
88. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я – мене – мені... (і довкруги). Том 2. В Європі. – Харків; Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль». Видавництво М. П. Коць, 2001. – 304 с.
89. Шиприкевич В. Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921-1945. Спроба історичного огляду // Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921-1945. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – С. 21–114.
90. Шумелда Я. Нарис життя українського студентства в середній Європі за останніх 20 літ // Двадцять літ Української Академічної Громади. – Прага : Видання Української Академічної Громади, 1941. – С. 36-46.
91. Burim, Dmytro Die ukrainische Frage aus zwei Perspektiven: Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918-1939) // Schriften zur Hochschul-Sozialpolitik. Magazin des Internationalen Studiumszentrums Berlin. – Berlin, 2002. – S. 38-40.
92. Burim, Dmytro Ukrainische Emigration in Deutschland und die deutsche Ukraine-Politik in der Zwischenkriegszeit (1918-1939) // Jahrbuch der Studienstiftung des Abgeordnetenhauses von Berlin. 2000/2001. – Berlin, 2002. – S. 27-32.
93. Golczewski, Frank Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 s.
94. Kotowski, Albert S. „Ukrainisches Piemont“? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2001. – H. 1. – S. 67-95.
95. Kulnitsch, Ivan Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64-72.
96. Kumke, Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218-253.
97. Voigt, Gerd Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926–1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118-156.
98. Zlepko, Dmytro Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). Vergangenheitsbewältigung oder Großmachtspolitik in Ostmitteleuropa. – München, 1980. – 207 s.

**Рецензенти:** Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.  
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Бурім Д. В., 2014

*Дата надходження статті до редколегії 14.06.2014 р.*